

RAİFƏ SALMANOVA

Naxçıvan Dövlət Universiteti

E-mail: Vuqar69@mail.ru

NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKASINDA YAYILAN *DACTYLORHIZA* *NECK. EX NEVSKI* – SƏHLƏBOTU CİNSİNİN BİOLOJİ VƏ FİTOSENOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Məqalədə, Səhləbkimilər – Orchidaceae Juss. fəsiləsinə daxil olan Dactylorhiza Neck. ex Nevski – Səhləbotu cinsinə daxil olan növlərin sistematik vəziyyəti, bioloji və fitosenoloji xüsusiyyətləri tədqiq edilmişdir.

Açar sözlər: *Orchidaceae, səhləbotu, səhləb, bioloji xüsusiyyətlər, fitosenoz.*

Azərbaycan Respublikası ərazisində 5000-dən çox ali sporlu, çılpaqtoxumlu və örtülütoxumlu bitki növü yayılmışdır. Növlərin ümumi sayına görə Azərbaycan florası Cənubi Qafqazın başqa respublikalarına nisbətən xeyli zəngin olub, Qafqazda bitən bitki növlərinin ümumi miqdarının təqribən 66%-ni təşkil edir. Azərbaycan Respublikasında floranın zəngin və bitki örtüyünün rəngarəng olması, onun fiziki-coğrafi və təbii-tarixi şəraitinin müxtəlifliyi və həmçinin uzaq floristik sahələrin təsiri altında formalaşmış mürəkkəb tarixi ilə əlaqədardır.

Naxçıvan Muxtar Respublikasında da 3021 ali sporlu, çılpaqtoxumlu və örtülütoxumlu bitki növü yayılmışdır ki, bu da Azərbaycan Respublikası florasının 60%-dən çoxunu təşkil edir. Ərazidə mövcud fəsilələrdən ən önəmlilərindən biri də *Orchidaceae* Juss. – Səhləbkimilərdir.

Səhləbkimilər – *Orchidaceae* fəsiləsinə daxil olan cinslərdən biri də *Dactylorhiza Neck. ex Nevski* – Səhləbotudur. Səhləbotu cinsinin nümayəndələri də özünəməxsus gözəlliyi və yayılma arealına görə başqa cinslərdən fərqlənir. Səhləbotu cinsinə daxil olan növlər çoxillik ot bitkiləridir. Gövdəsinin orta hündürlüyü 10-50 sm arasında dəyişir. Yarpaqları geniş, yaxud xətti geniş nəştər şəklində olur. Çiçəkləri sarı və ya hənövşəyi rəngdə olub, uzun sünbülşəkilli həməşçiçək formasındadır. Çiçəkləmə dövrü aprel ayından avqust ayına qədər davam edir.

Materiallar və metodika. Məqalə uzun müddət Naxçıvan Muxtar Respublikasında aparılan tədqiqat əsasən tərtib edilmişdir. Tədqiqat materialı olaraq muxtar respublika ərazisindəki müxtəlif biotoplarda yayılan *Dactylorhiza Neck. ex Nevski* – Səhləbotu cinsinin növləri götürülmüşdür. İlkin olaraq muxtar respublika ərazisində müxtəlif illərdə tədqiqat aparmış tədqiqatçıların əsərlərindən, “Флора Азербайджана” kitabında sistemləşdirilmiş materiallardan, Euro+Med PlantBase – Avro-Aralıq dənizi bitki müxtəlifliyinin informasiya resursu bazasından istifadə edilmişdir.

Bundan başqa muxtar respublikada müxtəlif illərdə biologiya sahəsində çalışan tədqiqatçıların topladığı hərbari materiallarından, AMEA Naxçıvan Bölməsi Bioresurslar İnstitutunun Herbari fondundan istifadə edilmişdir.

Nəticə və müzakirələr. Ədəbiyyat məlumatları, herbari nümunələri və digər araşdırmalardan məlum olmuşdur ki, muxtar respublika ərazisində Səhləbotu cinsinin 7 növü yayılmışdır. Səhləb fəsiləsi bitkilərinin əksəriyyəti dekorativ əhəmiyyət kəsb etməklə hamısı qorunmağa layiqdir.

Aşkar edilən növlər içərisində *Dactylorhiza flavescens* və *Dactylorhiza meroven-sis* növlərinin daha çox yayıldığı müşahidə edilmişdir. Aparılan tədqiqatlar nəticəsində Türkiyə üçün endemik sayılan *Dactylorhiza chuhensis* növünün Naxçıvanda da yayıldığı aşkar edilmişdir. Tədqiqatın nəticəsi olaraq Naxçıvan florası üçün *Dactylorhiza* Neck. ex Nevski cinsinin növləri yenidən tərtib edilmişdir.

Euro+Med PlantBase – Avro-Aralıq dənizi bitki müxtəlifliyinin informasiya resursu bütün regional və milli floralarından alınan ən yeni informasiyaları qiymətləndirərək, *Dactylorhiza* Neck. ex Nevski – Səhləbotu cinsinin 33 növünün olduğunu müəyyənləşdirmişdir [10]. Apardığımız tədqiqatlara və bu mənbəyə əsaslanaraq Naxçıvan Muxtar Respublikasında yayılan *Dactylorhiza* Neck. ex Nevski – Səhləbotu cinsinin növlərinə aşağıdakı kimi vermək olar:

1. Katonika səhləbotu – *Dactylorhiza cataonica* (H.Fleischm)
2. Kölgəlik səhləbotu – *Dactylorhiza meroven-sis* (Kar. et Kir.) Nevski
3. Sarımtıl səhləbotu – *Dactylorhiza romana* (Sebast.) Soó
- Sinonimləri: *Dactylorhiza flavescens* (K.Koch) Holub
- Sinonimləri: *Dactylorhiza romana subsp. georgica* (Klinge) Soó ex Renz & Taubenheim
4. Kütyarpaq səhləbotu – *Dactylorhiza urvilleana* (Steud.) H. Baumann & Künkele
- Sinonimi: Qohum səhləbotu – *Dactylorhiza Affinis* (C.Koch) Aver
5. Sanasunit səhləbotu - *Dactylorhiza salina* (Turcz. ex Lindl.) Soy
6. Gürcü səhləbotu – *Dactylorhiza iberica* (M.Bieb. ex Willd.) Soó
7. Gövdəli səhləbotu – *Dactylorhiza umbrosa* (Kar. & Kir.) Nevski
- Sinonimləri: *Dactylorhiza chuhensis* Renz & Taubenheim
- Sinonimləri: *Dactylorhiza umbrosa var. chuhensis* (Renz & Taubenheim) Kreutz.

Katonika səhləbotu – *Dactylorhiza cataonica* (H.Fleischm)
Gövdə 40-80 sm hündürlüyündədir. Çiçəklilikləri çiçəklərdən qıtsadır. Yarpaqlar uzunsov yumurta şəklindədir. Çiçəkyanlığı yarpaqcıqları üçbucaq neştər şəklindədir. Dodaq dəyirmişmiş ürək şəklində, dişli, dalğalı oyuqludur, bəzən yelpazə kimi qatlanmışdır, bütün və ya aydın olmayan halda dilimlidir. Mahmız 7-10 mm uzunluqda olub, dodaqdan çox qısa və çiçəkyanlığı qırmızı rəngdədir. Naxçıvan Muxtar Respublikasının çəmən və dağətəyi zonalarında yayılmışdır.

Kölgəlik səhləbotu – *Dactylorhiza meroven-sis* (Kar. et Kir.) Nevski.
Çoxillik bitkidir. Kökümsovu 3-6 bəllümlü olub, 6-7 mm uzunluğunda və 8-10 mm enindədir. Gövdə kifayət qədər qalın və içiboş, 30-50 sm hündürlükdədir. Yarpaqları 6-7 ədəddir. Aşağı yarpaqları 7-10 sm uzunluğunda və 2-5 sm enində, yuxarı yarpaqlar isə ensiz və sivri olub, sünbülün əsasına çatır. Ləkəsis və uzunsov xatti-neştərə oxşardır. Sünbül sıx, çoxçiçəkli, çiçəklilikləri yaşıl və ya çəhrayı boyanmış, ensiz neştərə oxşardır. Aşağıdakılar çiçəklərə bərabərdir və ya bir az onlardan böyükdür. Çiçəklər çəhrayı-firfır və ya bənövşəyi-firfırdır. Çiçək ətrafının orta xarici yarpağı və 2 yan daxili yarpaqcıq dəbilqə əmələ gətirirlər, xarici yarpaqcıqlar yumurtəşəkili – neştərə-oxşar, orta xarici 7-9 mm uzunluqda olub, kütdür, 2 daxili yarpaqcıq demək olar ki, xarici yarpaqcığa bərabərdir. Dodaq girdə-rombaoxşar, qeyri-müəyyən üçağızlı olub, 8-10

mm uzunluqdadır. Mahmız silindrik, küt, dodaqdan uzun və yumurtalığa bərabərdir. Vegetativ dövrü may-iyun aylarına düşür [8, s. 125]. Bu müddətdə çiçəkləyir və toxum verir. Geofit bəzək bitkisidir. Kseromezofitdir. Kiçik Asiya – Qafqaz coğrafi areal tipinə daxildir. Naxçıvan Muxtar Respublikasının çəmənlik zonalarında geniş yayılmışdır.

Sarımtıl səhləbotu – *Dactylorhiza flavescens* (C. Koch) Holub
Sinonimi *Dactylorhiza romana subsp. georgica* (Klinge) Soó ex Renz & Taubenheim. *Dactylorhiza flavescens* (C.Koch) Holub – Sarımtıl səhləbotu çoxillik bitkidir. Kök yumrusu 2-4 bəllümlü olub, 3 sm uzunluqdadır. Gövdəsi 15-30 sm hündürlükdədir. Qaidəsi 2 pardaşəkili qımla örtülmüşdür. Yarpaqları 5-12 ədəddir, gövdənin qaidəsində yerləşmişdir, qaidəsindən çox daralmışdır, tərsyumurtavari və ya uzunsov xətti-neştərəvarıdır, 8-12 sm uzunluğa malikdir, kütdür, yuxarıdakılar ensizdir, qısalır, çiçəkqrupu qısa və sıxdır, silindrikdir və çoxçiçəkli, bəzən tərsyumurtavari olub, 3 sm uzunluqdadır. Çiçəkləri sarımtıl və ya bənövşəyi-çəhrayıdır, bəzən isə ağımtıldır. Dodağı dəyirmi-dördküncüldür, üçbölümlüdür, 5-7 mm uzunluqdadır. Vegetasiya dövrü may-iyun aylarına düşür. Bu müddətdə çiçəkləyir və toxum verir. Geofit bəzək bitkisidir. Kseromezofitdir. Aşağı dağ qurşağından subalp yüksəkliyinə qədər, rütubətli yerlərdə, meşə və kolluqlarda rast gəlinir [3, s. 148; 5, s. 203-210]. Kiçik Asiya-Qafqaz coğrafi areal tipinə daxildir. Culfə rayonunun Xəzinədə, Aracıq dağının cənub-qərb tərəfində tək-tək rast gəlinir (şəkil 1).

Əsasən Naxçıvan Muxtar Respublikasının çəmənlik zonalarında çox geniş yayılmışdır.

Kütyarpaq səhləbotu – *Dactylorhiza urvilleana* (Steud.) H. Baumann & Künkele
Çoxillik ot bitkisi olub əsasən boyu çox hündür olur, yerə yapışır, bəzən də bitkilərin hündürlüyü 25-50 sm olur. Yarpaqları 5-6 ədəd olur ki, aşağı yarpaqlar yerə yapışmış vəziyyətdədir. Kökü çox dərinə getməyərək təqribən 2-4 sm-ə qədər yerləşir. Çiçəkləri sarı bəzən çəhrayı rəngdədir, ovalvari yumurtaya bənzərdir və çiçək sünbül-cüyü 12 sm-ə qədərdir.

Naxçıvan Muxtar Respublikasının dağətəyi zonalarında geniş yayılmışdır.
Sanasunit səhləbotu – *Dactylorhiza salina* (Turcz. ex Lindl.) Soó
Çoxillik bitkidir. Kökümsovu 3-4 bəllümlü olub, 6-7 mm uzunluqda və 8-10 mm enindədir. Gövdə kifayət qədər qalın və içiboş, 15-35 sm hündürlükdədir. Yarpaqları 4-7 ədəddir, gövdənin qaidəsində yerləşmişdir, qaidəsindən çox daralmışdır. Aşağı yarpaqları 4-10 sm uzunluğunda və 1.5-3.5 sm enində, yuxarı yarpaqlar isə ensiz və ütdir, ləkəsis və uzunsov neştərə oxşardır. Çiçəkləri çoxçiçəkli, sünbül, bənövşəyi-firfır, dodaq solğun şəkillidir. Çiçəklilikləri küt neştərə oxşardır, aşağıdakılar çiçəklərdən uzundur. Çiçək yatağının xarici yarpaqcığı və 2 yan daxili yarpaqcıq dəbilqə əmələ gətirirlər, xarici yarpaqcıqlar yumurtəşəkili-neştərə oxşardır, orta yarpaqcıq çökükdür, yan yarpaqcıqlar tərəfləri qeyri bərabərdir, dodaq ümumi şəkildə geniş – rombəşəkili girdədir. [4, s. 227-258; 7, s. 152-154]. Yumurtalıq altıdır, ayılmışdır. Vegetativ dövrü iyun-iyul aylarına düşür. Bu müddətdə çiçəkləyir və toxum verir. Geofit bəzək bitkisidir. Kseromezofitdir. Naxçıvan Muxtar Respublikasının dağətəyi zonalarında geniş yayılmışdır.

Gürcü səhləbotu – *Dactylorhiza iberica* (M.Bieb. ex Willd.) Soó
Çoxillik bitkidir. Kökümsovu silindrik milə oxşardır. Gövdənin uzunluğu 40-60 sm olur. Yarpaqları iti, ensiz lentvari-lansəşəkillidir, 3-9 mm enindədir. Çiçək qrupu uzunsov və kifayət qədər kövrəkdir. Çiçəklilikləri neştərəvari, iti və şişdir, yumurtalığa bərabər və ya ondan uzundur. Çiçəklər çəhrayıdır, dodağın qırmızı ləkəçikləri vardır, qaidəsinə doğru bızvarı daralmışdır. Üçdilimlidir, yanlardakı dilimlər dəyirmidir, ortadakı dilim onlara bərabər və ya bəzən reduksiya etmiş olduğu üçün xırda dişçik şəklindədir.

dədir. Mahmız yumurtalıqdan qısa, bükük, nazik və şişdir. Kalium və fosfor baxımından çox zəngindir. *Dactylorhiza iberica* yuxarı dağ zonasının nəm çəmənliklərində, 13-20° istiliklərdə bitir. Şahbuz Dövlət Təbiət Qoruğu ərazisində aparılan araşdırma nəticəsində seyrək rast gəlinmişdir.

Şəkil 1. Sarımtıl səhləbotu; 2. Gürcü səhləbotu.

Gövdəli səhləbotu – *Dactylorhiza umbrosa* var. *chuhensis* (Renz & Taubenheim) Krcutz.

Sinonimi *Dactylorhiza chuhensis* Renz Taubenheim [10]. *Dactylorhiza umbrosa* var. *chuhensis* (*Dactylorhiza chuhensis* Renz & Taubenheim Referans: P.H.Davis (ed.), Fl. Turkey 8: 564 (1984) növü əsasən Asiyanın cənub-qərbində, Türkiyənin şərqində bitdiyi ədəbiyyat məlumatlarında qeyd edilmişdir [6, s. 91]. Bəzi tədqiqatçıların araşdırmalarında bu növün endemik olduğu göstərilmişdir [9, s. 77-85]. Digər mənbələrə görə isə endemik olmadığı müəyyən edilmişdir [9, s. 77-85]. Tərəfimizdən aparılan tədqiqatlar nəticəsində Culfa rayonunun Başkənd ərazisində, Dəmirli dağda, Başkənd çayının sahilində və Ərəfsə kəndində, Ərəfsə çayının sahilində Gövdəli səhləbotu növünün yayıldığı müəyyən edilmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Salmanova R. Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisində Səhləbkiçilər fəsiləsinin bütünlümlə tarixi // Naxçıvan Dövlət Universitetinin Elmi əsərləri, № 8 (64), 2014, s. 28-31.
2. Talıbov T.H., İbrahimov Ə.Ş. Naxçıvan Muxtar Respublikasının Qırmızı kitabı (*Ali sporlu, çılpaqtoxumlu və örtülütoxumlu bitkilər*). 2 c., Naxçıvan: Əcəmi, 2010, 676 s.
3. Вахрамеева М.Г. и др. Орхидеи нашей страны. Москва, 1991, 221 с.
4. Гроссгейм А.А. Флора Кавказа. Т. II, Баку: АЗФАН СССР, 1940, 284 с.
5. Зернов А.С. Флора Северо-Западного Кавказа. Москва: Товарищество научных изданий КМК, 2006, 664 с.
6. Конспект флоры Кавказа. Т. II, Спб.: Издательство С.-Петербургского Университета., 2006, 466 с.
7. Перебора Е.А. Орхидные Северо-Западного Кавказа. Москва, 2002, 254 с.

8. Талыбов Т.Г., Салманова Р.К. *Dactylorhiza umbrosa* var. *chuhensis* – новый вид для флоры Нахчыванской Автономной Республики // Современная наука: актуальные проблемы теории и практики. Естественные и технические науки. Москва, 2017, № 10 (октябрь), с. 10-12.
9. Dalar A., Guo Y., Esim N., Bengu A.S., Koneczak I. Health attributes of an endemic orchid from Eastern Anatolia, *Dactylorhiza chuhensis* Renz & Taub.– *in vitro* investigations // Journal of Herbal Medicine. 2015, v. 5, issue 2, June, pp. 77-85.
10. <http://www.bizimbitkiler.org.tr/v2/hiyerarsi.php?c=Dactylorhiza>.
11. <http://ww2.bgbm.org/herbarium/default.cfm>.

Раифа Салманова

БИОЛОГИЧЕСКИЕ И ФИТОЦЕНОТИЧЕСКИЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ РОДА ПАЛЬЧАТОКОРЕННИКА (*DACTYLORHIZA* NECK. EX NEVSKI) РАСПРОСТРАНЕННОГО В НАХЧЫВАНСКОЙ АВТОНОМНОЙ РЕСПУБЛИКЕ

В этой статье представлены систематические особенности, биологические и фитоценологические характеристики видов, входящих в состав рода пальчатокоренника *Dactylorhiza* Neck. ex Nevski семейства *Orchidaceae*.

Ключевые слова: *Orchidaceae*, пальчатокоренник, ятрышник, биологические характеристики, фитоценоз.

Raifa Salmanova

BIOLOGICAL AND PHYTOCENOTIC CHARACTERISTICS OF THE *DACTYLORHIZA* NECK. EX NEVSKI GENUS COMMON IN THE NAKHCHIVAN AUTONOMOUS REPUBLIC

This paper presents systematic, biological and phytocenological characteristics of the species that form part of the genus *Dactylorhiza* Neck. ex Nevski family of *Orchidaceae*.

Keywords: *Orchidaceae*, *Dactylorhiza*, *Orchis*, biological characteristics, phytocenosis.

(*Biologiya üzrə elmlər doktoru, professor Əliyar İbrahimov tərəfindən təqdim edilmişdir*)